

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

**Я. Потапенко, к. іст. н., доц.,
ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Г. Сковороди"**

НАЦІЄТВОРЧИЙ МОДУС ШЕВЧЕНКОВОГО СПАДКУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ МОДЕРНІСТСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ НАЦІОГЕНЕЗУ

Автор робить спробу проаналізувати націєтворчі аспекти творчості Т. Шевченка, використовуючи теоретичні розробки Е. Гобсбаума та Б. Андерсона щодо особливостей націогенезу в модерну добу. Доводиться, що поет цілеспрямовано створював націоцентричну історіософську парадигму України як принципово нову дискурсивну стратегію розвитку українства.

Ключові слова: історіософська парадигма, націогенеза, Тарас Шевченко, "уявлена спільнота", Україна, "винайдення традиції".

Автор делает попытку проанализировать нациосозидающие аспекты творчества Т. Шевченко, используя теоретические наработки Э. Гобсбаума и Б. Андерсона относительно особенностей нациогенезиса в современную эпоху. Доказывается, что поэт целенаправленно создавал нациоцентрическую историософскую парадигму Украины как принципиально новую дискурсивную стратегию развития украинства.

Ключевые слова: историософская парадигма, нациогенезис, Тарас Шевченко, "воображаемое сообщество", Украина, "изобретение традиции".

The author makes an attempt to analyze natiocreated aspects of T. Shevchenko's works, and use theoretical works of E. Hobsbaum and B. Anderson about peculiarities of natiogenesis in Modern Time. The author proves that a poet purposefully creates the natiocentral historicalosophical paradigm for Ukraine as principlly new discourse strategy of development the Ukrainian world.

Key words: historicalosophical paradigm, natiogenesis, Taras Shevchenko, imagined community, Ukraine, invention of tradition.

В нинішній суспільно-політичній ситуації надзвичайно актуальною є проблематика розвитку та становлення українського національно-визвольного руху в середині XIX – на початку XX ст.

Вплив творчості Т. Шевченка на формування національної свідомості та розбудову української нації в модерну добу досить часто ставав об'єктом наукових розвідок вітчизняних та діаспорних учених, серед численної когорти яких слід насамперед виділити імена І. Дзюби, О. Забужко, В. Шевчука, Є. Маланюка, Б. Рубчака,

Д. Наливайка, Т. Мейзерської, Ю. Барабаша, С. Задорожної, О. Гриценка, Є. Нахліка, Г. Грабовича, Є. Сверстюка, Я. Розумного та ін. Проте спроба розглянути творчий доробок поета через призму модерністських концепцій відомих авторитетів західної соціогуманітаристики Б. Андерсона та Е. Гобсбаума здійснюється вперше. Г. Касьянов, аналізуючи особливості реалізації "українського проекту", висловив упевненість у тому, що теорія нації як "уявленої спільноти", висунута Б. Андерсоном, та "комунікативна теорія" нації К. Дойча виступають найефективнішим інструментарієм для дослідження особливостей українського націєтворення. Оптимальний варіант формування поняття про "українську націю" можна створити в межах теорій на зразок "уявлених спільнот" [8, 264, 283].

У чому ж полягає суть теорії Бенедикта Андерсона і яким чином вона може бути адаптована на вітчизняному ґрунті? Епіграфом до цієї концепції могли б стати слова цитованого Б. Андерсоном дослідника угорського націоналізму П. Ігнотуса: "Нація народжується, коли декілька осіб вирішують, що так має бути". Американський історик стверджував, що нація є "уявленою спільнотою", оскільки її представники не знайомі з переважною більшістю своїх співвітчизників, проте "в уяві кожного живе образ їх співпричетності" [1, 22]. Б. Андерсон, критикуючи за надмірний радикалізм і прямолінійність тезу Е. Гелнера (націоналізм, мовляв, "вигадує нації там, де їх ще не існує"), вважав недоліком прирівнювання поняття "вигадування" швидше до "фабрикації", аніж до "уявлення" чи "творення". Американський учений доводив, що будь-яка спільнота, "більша за первісне поселення", є уявленою, і розрізнити їх слід за "манерою уявлення", проте аж ніяк не за суб'єктивістськи-шовіністичним критерієм "справжні"/"несправжні" [1, 23]. Нації є "культурними артефактами особливого роду", їхнє створення розпочалося наприкінці XVIII ст., відколи Французька революція зруйнувала легітимність самого принципу ієрархічної династичної держави й започаткувала уявлення про політичну суверенність народу та духовну суверенність особистості.

В інтерпретації Б. Андерсона нація – це різновид дискурсу (в фукольдіанському сенсі), штучне утворення, котре відрізняється від інших "стилем задуму" та "способом представлення"; результат цілеспрямованої свідомої діяльності інтелектуалів та митців,

здатних запропонувати певній спільноті настільки привабливий "проект самоуявлення" та соціальної інтеграції, що члени цієї спільноти готові будуть жертвувати собою заради "шляхетних і безкорисливих почувань".

Слід зазначити, що Б. Андерсон, акцентуючи увагу на ключовій ролі "професійних інтелектуалів" (філологів, лексикографів, фольклористів, літераторів, істориків) у період "золотої доби" всеєвропейського націотворення (XIX ст.), у якості прикладу наводив сюжети з української історії. Вважаючи створення 1804 р. Харківського університету головною причиною українського "літературного буму", дослідник особливу увагу звертав на видання вже 1819 р. першої української граматики, появу в 1830-х роках (?) творів Т. Шевченка та ту обставину, що 1846 р. у Києві була "заснована – істориком! – перша українська націоналістична організація" [1, 99]. Залишимо неточності щодо реалій вітчизняної історії на совісті американського вченого – лишень зазначимо, що інформацію він, очевидно, почерпнув із роботи свого співвітчизника, Х. Сетон-Вотсона, котрий писав про Т. Шевченка так: "...формуванням визнаної української літературної мови завдячуємо йому більше, ніж будь-кому іншому. Вживання цієї мови стало вирішальною стадією у формуванні української національної свідомості" [1,99].

Тут ми підходимо до фундаментального аспекту теорії "уявлених спільнот" – визнання мови одним із вирішальних чинників, навколо яких формувалися модерні нації (щодо східноєвропейських "будителів" недержавних націй Б. Андерсон застосовував термін "філологічні підбурювачі"). Підходячи до Шевченкової спадщини саме в цьому контексті, варто звернути увагу на ту особливість, що поет насправді створив *нову мову* – нову в сенсі потужності емоційно-вольової напруги, креативно-інтелектуального потенціалу, художньо-естетичної величі та ширості духовно-етичного пафосу. Це був новий тип дискурсу, покликаною до життя потребою українського світу перед загрозою повної денационалізації в умовах імперсько-шовіністичного тиску обґрунтувати духовні підвалини свого буття, репродукувати сенсоутворюючі вартості та психоментальні основи. По суті, мова йшла про потребу не просто "відродити", але створити нову українську ідентичність – антагоніста російської імперської свідомості та традиції.

Органічно перейнявши і гармонійно засвоївши духовний стиль і глибокий сенс старозаповітних пророчих послань, Т. Шевченко, за словами Д. Наливайка, вибудував у своїй поезії цілісну історіософську концепцію, котра набула обрисів міленарної метаісторичної міфологеми цілковито в дусі профетично-візіонерського прозріння, що базувалося на раціонально непізнаваній біблійно-християнській парадигмі. Виходячи з категоричного неприйняття сучасної йому суспільно-політичної та ментально-культурної ситуації в Україні, поет вдавався "почасти свідомо, почасти підсвідомо" до міфологізації України та її історії, адже "уловлював ментально" необхідність творення "українського міфу", здатного якнайкраще виконати "функцію націотворчу" [11, 19–21].

З погляду естетики романтизму, істинної величі герою надавав внутрішній трагізм, тяжке родове прокляття, драматична роздвоєність, боротьба між добром і злом у його душі. Шевченкові образи козацтва – саме з цього героїко-епічного пантеону, їхні яскраві й потужні постаті давали нації ідеал народного героя, екзистенційно-адекватного викликам часу, котрий символічно уособлював у якнайповнішому діапазоні не лише правду, силу, моральність і добротність, але й національний гріх, біль, зло й жорстокість (та їхнє спокутування, руйнівне для героя, проте рятівне для всієї спільноти). (В цьому контексті виникає запитання: а який ще правдивий символічний герой міг постати в Україні, котра – йдемо за логікою Шевченкової містеріально-есхатологічної історіософії – перетворилася на антисвіт, уособлюваний Великим Льохом та Розритою Могилою, де знавісніло панували деструктивно-хаотичні сили [9, 52], користуючись безсиллям здеморалізованих нащадків "праведних гетьманів"?). Створення образу національного героя-символу – одна з провідних і найпоширеніших стратегій націєтворення в модерну добу (як цілком слушно зазначила Т. Хінчевська-Геннель), поряд з ідеєю богообраності нації, що також досить змістовно розроблена в Шевченковій поезії.

Поет, якому, за словами Ю. Коваліва, доводилося креативною силою власного слова компенсувати винищені, проте онтологічно важливі ланки українського світу в безперспективній ситуації "відсутньої присутності" [9, 54], – кардинально переформатував

елементи "козацького міфу", "демократизував" і водночас радикально реінтерпретував у сенсі екзистенційно-сакральному, концептуально доводячи завдяки цьому міфу інтегрованість української спільноти в часи минулі. Користуючись термінологією Е. Гобсбаума, можемо стверджувати, що Т. Шевченко "винаходив традицію".

Теорія марксистськи зорієнтованого британського історика Еріка Гобсбаума була оприлюднена в 1983 р., в один рік з концепцією Бенедикта Андерсона. Автор доводив: модерні нації – наслідок "винайдення традицій" – цілеспрямованого процесу штучної "імплантації" у свідомість народних мас комплексу ідеологічно зорієнтованих соціокультурних практик і феноменів ("винайдених" історичних фактів, міфів, ритуалів, символів). Цей процес охопив Європу близько 1830 р., особливо активізувавшись після 1870 р. Населення, під цим оглядом, поставало як пасивна жертва соціальних проектів еліти, а нація – як результат суспільної інженерії, свідомо сконструйована спільнота [8, 72]. На відміну від автентичних, природних, "вигадані" традиції є добре продуманими витворами культурологів, істориків, політиків, котрі трансформували міфи, символи, ритуали, історичні події задля консолідації та мобілізації населення, політизованого стрімким поступом індустріалізації, урбанізації, модернізації та демократії. "Традиції", що видавалися давніми, досить часто при ретельному науковому аналізі виявлялися новими за походженням, і метою їх було прищеплення певних цінностей та норм поведінки через повторюваність (що автоматично передбачало зв'язок з історичним минулим) [3, 12–13]. Концепція Е. Гобсбаума дуже близька до теорії французького історика П. Брасса, згідно з якою національна ідентичність не є вродженою ознакою – лише новою суспільною орієнтацією, що її обирає еліта для згуртування мас у протистоянні з іншими елітами (панівних націй та імперських структур) [8, 274].

Ідея нації як базового чинника суспільної самоідентифікації перетворювалася на нову "громадянську релігію", альтернативну традиційній. Націоналізм мислився Е. Гобсбаумом у якості найдієвішого інструменту "колективного самопредставлення групи", що його найбільше потребував зростаючий середній клас, якому відчутно бракувало інших форм єдності [3, 347]. Винайдення політичних традицій збігалось з винайденням соціальних, – "батьки

нації" використовували "старий матеріал", винаходячи нову мову, нові соціокультурні коди та наративи, розширювали "старий символічний словник" [3, 19].

Стосовно націєтворчого спадку Т. Шевченка подібні потрактування, на нашу думку, цілком прийнятні – і стосовно "нової мови" (про це йшлося вище), і стосовно розширення традиційного "символічного словника", наповнення його новими образами, значеннями, нюансами та різновекторними прочитаннями. Слід також згадати про ту обставину, що вже в період так званої "радянської українізації" значною мірою під впливом Шевченкової життєтворчості звичаєві традиційні, суспільно-культурні практики українців були, користуючись термінологією Е. Гобсбаума, видозмінені, ритуалізовані та інституціоналізовані для нових національних цілей представниками "націонал-комунізму". Саме у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років, за твердженням О. Прицака та Б. Кравченка, українці остаточно перетворилися на модерну націю (в плані соціально-економічному цей процес прискорився індустріалізацією, урбанізацією, поширенням системи масової освіти та книгодрукування національною мовою).

Серед головних елементів процесу "винайдення традиції" Е. Гобсбаум називав означення нації через її ворогів [3, 320]. Подібний емоційно-психологічний прийом знаходимо і в Т. Шевченка: поет дуже гостро (навіть агресивно) критикував "католицтво", "польщизну", "москальство" як питомо ворожі його нації, насамперед ментально, явища соціокультурного буття. Цю тенденцію, на наше переконання, можна розглядати як виразну політичну стратегію формування національної ідентичності – оприявлені, іноді карикатурно, іноді гнівно виписані образи ворогів українського світу допомагали Т. Шевченку створити синтетичний образ України не лише в сенсі духовно-екзистенційному, але й суспільно-політичному (за словами Л. Грінфелд, формування сучасних націй відбувалося шляхом протистояння іншим націям, конфронтації з ними [8, 277]).

Д. Наливайко висловив тезу про "націоналістичний дискурс" творчого доробку видатного українського поета-романтика, "міфологізм" якого ґрунтувався на специфічному синтезі націоналізму та романтизму: етнокультурний центризм трансформувалася у націєтворчу парадигму [11, 21]. Розглядаючи

внутрішній світ Т. Шевченка як "індивідуальне націєтворення", Н. Зборовська зазначала: істинний націоналізм можливий лише як поезія. Вказуючи на первісно демократичний характер українського націоналізму, О. Забужко вирішальну роль у цьому відводила саме Т. Шевченку [4, 106]. Вважаємо за потрібне зробити висновок про ґрунтовно вкорінену у вітчизняному й діаспорному шевченкознавстві традицію вбачати у творчому доробку поета ознаки чітко артикульованого націоналістичного світогляду, що стали невід'ємною складовою як української націоналістичної ідеології ХХ ст., так і сучасного "українського проекту".

В цьому контексті доречно навести тезу Р. Шпорлюка стосовно того, що процес націєтворення в Україні від самого початку мав політичну спрямованість і значення [8, 277, 279]. Послідовно розвиваючи цю тезу, як і базові положення теорії Б. Андерсона та Е. Гобсбаума, Г. Касьянов висловив припущення: патріотично налаштовані українські "будителі" нації не просто "відроджували", але "заново конструювали її в уже якісно нових термінах", обґрунтовуючи базові засади національної свідомості (в сучасному розумінні цього терміну); фактично, це було не стільки "відродження", скільки творення "уявленої спільноти" [8, 295]. Під цим оглядом цілком умотивованою вважаємо здійснену нами спробу історико-культурологічного аналізу соціокультурної діяльності Т. Шевченка із застосуванням теоретичних напрацювань відомих на Заході дослідників історії націоналізму.

Підсумовуючи вищесказане, маємо всі підстави сформулювати в якості висновків такі положення:

– Аналіз націєтворчого дискурсу Шевченкових поезій через призму концепції Б. Андерсона дозволяє стверджувати, що автор "Кобзаря" цілком свідомо "винаходив" націоцентричну (націоналістичну) історіософську парадигму України, творив принципово нову дискурсивну стратегію розвитку українського світу, котра допомогла б позбутися колоніально-узалеженого становища. По суті, Т. Шевченко, рішуче розірвавши зі стратегією "подвійної лояльності", першим зініціював процес "розбудови" модерної української нації як соборної та суверенної спільноти – першим започаткував реальний (а не помірковано-автономістський) національно-визвольний рух на гуманістично-демократичних засадах.

– Конструюючи "національний міф", Т. Шевченко створював новий проект "самоуявлення" спільноти співвітчизників на кардинально відмінних від нав'язуваних державними інституціями імперії онтологічно-екзистенційних та морально-етичних підставах. У ході цього процесу поет-"будитель" сам перетворився на "структурний елемент" націоконсолідуючого міфу, його постать ще за життя "вмонтовано" до пантеону героїв та геніїв нації, більше того

– очолила цей пантеон.

– Погляд на Шевченкову діяльність із перспективи концепції Е. Гобсбаума дозволяє зазначити: поет зреалізував проект "винайдення традиції" для спільноти, котра ще тільки здобувала перспективи стати модерною нацією. Традиція, "винаходження" головних компонентів якої здійснив саме Т. Шевченко, лягла в основу генези національно-визвольного руху і, в ширшому контексті, націогенези в Україні.

– Вважаємо науково актуальним і доцільним проведення досліджень Шевченкового спадку через призму визнаних на Заході інтелектуальних проектів, зокрема постколоніальних студій, "комунікативної теорії" нації К. Дойча, "синтетичної" концепції Е. Сміта та концепції розвитку української модерної нації Р. Шпорлюка.

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон – К.: Критика, 2001.
2. *Бовсунівська Т.* Мнемонічний пратекст Тараса Шевченка / Т. Бовсунівська // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Вип. 11.
3. *Винайдення традиції* / [За ред. Е. Гобсбаума]. – К.: Ніка-Центр, 2005.
4. *Забужко О.* Філософія української ідеї та Європейський контекст: франківський період / О. Забужко – К.: Факт, 2006.
5. *Забужко О.* Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко – К.: Абрис, 1997.
6. *Задорожна С.* Романтичне коріння історіософії Т. Шевченка / С. Задорожна // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Вип. 10.
7. *Задорожна С.* Шевченків міфологізм: адекватність понятійного рельєфу / С. Задорожна // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Вип. 9.
8. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов – К.: Либідь, 1999.
9. *Ковалів Ю.* Інтерпретація історії як тексту в поезії Т. Шевченка / Ю. Ковалів // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Вип. 10.
10. *Мирошкіна Н.* Постать Т. Шевченка в есеїстичних розвідках Є. Маланюка / Н. Мирошкіна // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Вип. 10.
11. *Наливайко Д.* Шевченко, романтизм, націоналізм / Д. Наливайко // Слово і час. – № 3. – 2006.
12. *Шупта-В'язовська О.* Творчість Л. Боровиковського і Т. Шевченка: проблема літературного новаторства / О. Шупта-В'язовська // Шевченкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Вип. 9.